

NVZ bulletin

NEDERLANDSE VERENIGING VAN ZANGPEDAGOGEN

NUMMER 8 • JULI 2007

Van het bestuur..

Op 31 maart jl werd in Utrecht de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering gehouden. De agenda behelsde de vaste punten voor een ALV. Zo werd het jaarverslag 2006 aan de aanwezige leden voorgelegd en werd de penningmeester decharge verleend voor het jaar 2006. Dat jaar werd wederom met een batig saldo afgerond. De harde cijfers vindt u verderop in dit blad.

Speciaal onderdeel van de vergadering was wel de wisseling binnen de bestuurlijke wacht. Met vreugde ontving het bestuur Diane Hidding en Cora Peeters als nieuwe bestuursleden in z'n midden! Maar, zoals bekend, we namen ook afscheid van Frans Huijts als voorzitter van onze vereniging. Z'n visie, drive en enthousiasme zullen worden gemist. De vereniging heeft meer aan hem te danken dan zij zich wellicht realiseert.

Een nieuwe situatie is zo ontstaan -wij berichtten u er al over per brief-, want in de

Van de redactie

Dank voor de positieve reacties naar aanleiding van het vernieuwde Bulletin. Wij zijn nog steeds bezig het Bulletin te verbeteren, suggesties zijn welkom! Ons is overigens gebleken dat een aantal van u de vorige keer een misdruk heeft ontvangen. Een foutje bij de drukker, onze excuses..

Hebt u een idee, vraag of brandende kwestie met betrekking tot ons vakgebied die u graag aangeroerd of uitgediept zou zien in het Bulletin, mailt u dan naar redactie@zangpedagogen.nl. Waardevolle bijdragen worden beloond met een mooie cd van het EurovoxCongres 2006 in Wenen (zolang de voorraad strekt)!

opvolging van Frans is nog niet voorzien. Als uitvloeisel hiervan is, een novum, geen begroting voorgelegd aan de leden voor het jaar 2007. Het opstellen van een begroting zien wij als het formuleren van beleid en het uitvoeren van beleid vinden we onhaalbaar

zonder voorzitter.

Het bestuur beschouwt zich als het ware demissionair en zal zich de komende tijd beperken tot het zorgdragen voor de lopende zaken (onlangs vernamen we dat 'Vrienden van het Lied' zich in dezelfde netelige positie bevindt). Een symposium voor het najaar 2007 is dus nog niet in het zicht. Wel zullen

vervolg op pagina 2

Mogen wij u voorstellen (1): .....

Cora Peeters..

bestuurslid tevens eindredacteur Bulletin

Akademie die bij mij hun hoofdvaklessen volgen met als doel eindexamen DM af te leggen. Verder heb ik meegewerkt aan diverse producties, projecten en concerten en daar houd ik me nog steeds mee bezig, allemaal binnen het klassieke genre.

Het lijkt me erg leuk bezig te zijn binnen de redactie van het Bulletin. Ik verheug me op de samenwerking met de andere redactieleden en hoop met hen boeiende artikelen te kunnen opnemen in ons vakblad. Ik zie het Bulletin als een belangrijk communicatiemiddel binnen de vereniging zeker gezien de huidige bestuursituatie en hoop een goede bijdrage te kunnen leveren zowel binnen het bestuur als binnen de redactie van het Bulletin.

Ik voelde me bijzonder vereerd dat ik werd benaderd om deel te nemen aan het bestuur van de NVZ. De NVZ is voor mij een vanzelfsprekendheid: het bezoeken van symposia, die altijd erg interessant en inspirerend zijn, lekker het Bulletin lezen...

we flink werken aan de uitbreiding van de website. Het is de bedoeling dat de website een veel belangrijker rol gaat spelen in de communicatie en uitwisseling tussen de leden. Ook het Bulletin zal als bindend medium blijven uitkomen.

Het bestuur zal dit doen binnen de financiële kaders van de begroting van 2006. Op de te volgen actie om de vacature van voorzitter in te vullen is het bestuur zich nog aan het beraden.

Vacant, vakantie, vacuüm: hoe verleidelijk is het de vacature te beschouwen als "leegte", "niet zijn" of "afwezigheid" van een voorzitter. Het is echter niet aannemelijk dat de voorzitter in spe vanuit het voorgeborchte nog moet beginnen aan zijn/haar incarnatie. In plaats van nog dertig, veertig jaar wachten op zijn/haar komst, moeten we er toch van uitgaan dat hij/zij al in ons midden rondloopt. Nu alleen nog die naam, en dat eerste contact.....

Balans NVZ per 31 december 2006

	debet	credit
Kas	94,00	
Girorekening	7.367,23	
Spaarrekening	11.883,21	
Reserves/ eigen vermogen		22.290,62
debiteuren contributies 06	3.726,00	
Crediteuren		779,82
Totaal	23.070,44	23.070,44

Exploitatierkening 2006

	Begroot	Werkelijk
Contributies	11.000,00	11.246
Rente	400,00	289
donaties		560
Bulletin/ ledenlijst	4.000,00	3.545
Algemene en bestuurskosten	1.500,00	1.045
Kosten EVTA	600,00	1.206
Jaarvergadering/ Symposia	3.800,00	5.454
Website	1.500,00	339
Totaal lasten	11.400,00	11.590
Exploitatiesaldo	-	505

Mogen wij u voorstellen (2):

..en Diane Hidding, algemeen bestuurslid

Ik ben in 1991 afgestudeerd aan het Utrechts Conservatorium DM bij Hebe Dijkstra. Oorspronkelijk was ik begonnen met de studie schoolmuziek want ik deed al van alles en nog wat met muzikale activiteiten. Eenmaal op school merkte ik dat zingen het helemaal was voor mij. Na mijn afstuderen heb ik veel gewerkt bij de opera (Nationale Reisopera, Nederlandse Opera en ook nog een jaar aan een Duits Operahuis). Het aspect spelen en zingen intrigeerde mij zeer en houdt mij nog steeds bezig, heerlijk!! Ik heb inmiddels drie zoons en werk nu op verschillende muziekscholen ('s Heerenbergh en Apeldoorn). Daarnaast heb ik een privépraktijk en doe ik muziektheaterprojecten op basisscholen. Ik geef klassiek, licht en muziektheaterlessen. Dus al met al erg gevarieerd en dit houdt me alert. Daarnaast geef ik ook nog concerten, altijd in het klassieke genre.

Binnen de vereniging is het mijn taak om samen met onze webmaster Egbert van Beek de website te updaten en te verrissen. We vinden een goede en gebruiksvriendelijke website erg belangrijk omdat dit medium steeds belangrijker gaat worden in de maatschappij. Ook zal ik me gaan bezighouden met de ledenwerving. Ik vind dit een enorme uitdaging, ik heb er veel zin in. Als er leden zijn met ideeën en/of tips: heel graag!

dianehidding@hetnet.nl of dianehidding@hotmail.com

Klankgeoriënteerde stempedagogiek

door Ineke van Doorn

In mijn omgeving hoorde ik diverse keren enthousiaste verhalen over 'klank georiënteerd zingen', ook wel genoemd de 'methode Lichtenberg'. In een eerste zoektocht stuitte ik op internet op twee interessante artikelen. Het eerste geschreven door stempedagoge en logopediste Ingrid Voermans uit Den Haag. Zij introduceerde de methode in Nederland. Het andere was geschreven door logopediste en zangpedagoge Annemieke van Ravesteijn. Beiden rondden de driejarige opleiding aan het Duitse 'Lichtenberger Institut für angewandte Stimmphysiologie' af.

Het was voor mij lastig om de gevonden informatie goed te interpreteren. Soms kwam deze wat zweverig over en sloot de fysiologische informatie niet goed aan bij mijn eigen kennis over dit onderwerp. In het andere artikel was de fysiologische informatie weer zo uitgebreid en ingewikkeld dat ik er geen oordeel over durf te geven. Toch heb ik de indruk gekregen van een methode met een interessante visie die zeker de moeite van het verder bestuderen waard is.

Om die reden ook leek het mij waardevol twee 'ervaringsdeskundigen' aan het woord te laten: Een professioneel geschoold zangeres, en een zeer ervaren (amateur)zangeres. Beiden volgen al enige jaren klankgeoriënteerde zanglessen bij Ingrid Voermans en geven een goede indruk van hoe de methode in de praktijk werkt.

Lichtenberger Instituut

Het 'Lichtenberger Institut für angewandte Stimmphysiologie', dat in 1982 in Duitsland door Gisela Rohmert werd opgericht, begon aanvankelijk met het doel om de nieuwste inzichten uit wetenschappelijk onderzoek in praktijk om te zetten. Inmiddels heeft de methode zich ontwikkeld tot een 'klankgeoriënteerde pedagogiek'. De stemklank staat dus centraal. Deze heeft volgens deze methode niet alleen via het oor veel invloed, maar ook via de sensoriek beïnvloedt ze lichaamshouding, adem en stem. Daarom spelen de gehoorwaarneming en de ontwikkeling van de sensoriek een belangrijke rol.

Klank

Gisela Rohmert bestudeert de stemklank aan de hand van vier parameters die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: de parameters grondtoon en vocaal, die met 'de wil' direct toegankelijk zijn, en de parameters vibrato en 'het briljante' (zangersformanten). De laatste twee worden vooral door het vegetatieve (autonome) zenuwstelsel aangestuurd.

'Het briljante' staat voor een drietal zangersformanten (3000 Hz, 5000 en 8000 Hz). Ingrid Voermans schrijft zelfs over een vierde formant bij 13000Hz. (nb: de meeste andere zangmethodes spreken slechts van één zangersformant, rond 3000Hz.) Deze formanten zijn volgens deze methode van belang omdat het oor door zijn bouw speciaal gevoelig is voor deze frequenties. Ook zijn er zoveel verbindingen (ruimtelijk, akoestisch, musculair, neurologisch) tussen het traditionele aanzetstuk en het oor dat men er vanuit gaat dat het oor via deze verbindingen de manier van stemgeven kan beïnvloeden. 'De Lichtenberg methode' breidt daarom het begrip 'aanzetstuk' uit met het oor als fundamenteel onderdeel. Ingrid Voermans schrijft: "De samenwerking tussen oor en mondholte leidt tot ontspanning van het aanzetstuk en het gehele lijf. De zanger brengt dan zeer ruimtelijk en tegelijkertijd lichtende, warme klanken voort."

Sensorische ontwikkeling

De methode Lichtenberg hecht een zeer groot belang aan het ontwikkelen van de sensoriek. Annemieke van Ravesteijn geeft daarvoor in haar artikel een uitgebreide fysiologische onderbouwing. Zo legt ze onder andere uit dat bij de bewuste motorische oefeningen, die in veel zangmethodes centraal staan, vooral het centrale (ofwel animale) zenuwstelsel wordt aangesproken. Sensoriek verloopt echter via het autonome zenuwstelsel. Dit is van belang omdat de nervus vagus, de zenuw die het strottenhoofd aanstuurt, tot dit autonome zenuwstelsel behoort.

Ook legt ze uit dat de hersendelen die vooral betrokken zijn bij het aansturen van het autonome zenuwstelsel dezelfde zijn als waar het ademcentrum ligt, de nervus vagus ontspringt, en waar de algemene tonus (eutonie) wordt gereguleerd. Uiteraard werkt het zenuwstelsel altijd als een geheel, daarom pleit zij ervoor het systeem zoveel

mogelijk in zijn geheel aan te spreken: het centrale én het autonome zenuwstelsel. Het bewust trainen van houding, adem en articulatie activeert vooral de neocortex, dat onderdeel is van de eindhersenen. Het lijkt haar echter logischer om ook oefeningen in te bouwen die directer de hersenstam activeren omdat bijna alle hersenzenuwen die direct of indirect te maken hebben met stemfunctie en articulatie ontspringen uit kernen in de hersenstam. Van deze kernen zijn de sensorische kernen het grootst.

Dit is slechts een deel van haar uitleg. Samenvattend begrijp ik dat de methode Lichtenberg er vanuit gaat dat sensoriek een grote rol speelt in het activeren van het autonome zenuwstelsel hetgeen een gunstige invloed heeft op de belangrijkste processen die bij stemgeving betrokken zijn. Veel van deze processen worden namelijk voor een belangrijk deel onwillekeurig aangestuurd en kunnen daardoor niet direct bewust beïnvloed worden. Dit is natuurlijk geen eenvoudige informatie en al helemaal geen informatie waarmee je direct in je zangpraktijk aan de slag kan. Hoe wordt deze kennis dan in de praktijk gebracht?

Werkwijze

Ingrid Voermans beschrijft het proces als 'zelforganisatie', oftewel synergie, waarbij van binnenuit nieuwe structuren ontstaan op het gebied van adem- en stemfunctie. Deze structuren functioneren autonoom, dus onafhankelijk van onze directe wil. Ik lees o.a.: "Als de zelfregulatie toegestaan wordt, ontstaat er de meest efficiënte coördinatie van de deelfuncties, welke betrokken zijn bij het fonatieproces. Deze coördinatie kan niet fijner geïnitieerd worden, noch door sturingsprocessen van buitenaf, noch door geraffineerde trucs en manipulaties van onze wil (de tong moet zo.... De houding van het hoofd zal zo..... de opening van de kaak moet altijd zo...), of alleen met

een naar verhouding zeer grote inspanning (overdreven articulatie, willekeurige ademsteun etc.).” Ik lees ook nog de intrigerende opmerking dat de ontwikkelingen die via deze methode ontstaan blijvend zijn en niet eindeloos geoefend hoeven te worden.

Om de methode op een praktisch niveau te begrijpen verwijs ik graag naar de bijdragen van Kristina Fuchs en Baukje Sijtsma. Zij geven een zeer goede indruk van hoe de methode in de praktijk wordt toegepast, en wat het hun als zangers heeft gebracht.

Docenten en verdere informatie Ingrid Voermans: voicelearningcentre.nl. An-

nemieke van Ravesteijn: transfergroup.nl/page.html?ch=itr&id=90907&unit=24632&pgcode=PG4. Het artikel dat ze over de methode schreef is hier te vinden. In het najaar geeft ze een tweedaagse cursus over deze methode.

Het Duitse Lichtenberger Institut für angewandte Stimmphysiologie verzorgt cursussen en opleidingen: lichtenberger-institut.de

Overige:

stemklank.tk (bevat een lijst met docenten)

klankbeleving.nl

lichtenbergerinitiatief.nl

klankatelier.nl

gen opzadelde met mechanische opdrachten ontstond er daardoor een illusie van controle, en van daaruit een frustratie omdat die controle niet lukte. Samengevat redeneerde ik vanuit de gedachte dat als ik alles maar goed zou doen, er vanzelf de juiste (mooie, grootste, etc) klank uit zou komen. Hetgeen uiteraard impliceert dat als die ‘juiste’ klank er niet uitkomt, ik iets verkeerd doe. Vervolgens ging ik dan nog nauwkeuriger analyseren en proberen recht te zetten wat ik verkeerd deed. En als ik dan op sommige dingen toch nog geen grip had, ging ik nog meer analyseren, enz....”

Waarneming

“De ontmoeting met klankgeoriënteerd zingen maakte een einde aan deze pogingen tot controle. Ik werd aangemoedigd om te gaan luisteren en om mijn oren te vertrouwen. Door het ‘bevragen van mijn oren’, en dus door het aanscherpen van de waarneming van ‘wat is’, begonnen dingen vanzelf op hun plek te vallen. Ik ondervond dat mijn lichaam veel beter dan ik wist hoe het zich moest organiseren. Wat een opluchting!! Ik hoefde dus niet eerst goed te gaan staan, genoeg geslapen te hebben, ontspannen te zijn, ingezongen te zijn en mijn innerlijk evenwicht gevonden te hebben om mooi te kunnen zingen! Het werd een gelijktijdigheid: als ik in waarneming ben, en in mijn stemgeluid naar échte klank (‘het briljante’) zoek, dan vallen andere belangrijke factoren als mechaniek, emotie, ‘stijl’ en muzikaliteit, vanzelf op hun plek.”

De illusie van controle

“Het werd ineens heel duidelijk dat het een wanhopige illusie is om een zo fijn mechanisch netwerk te willen controleren door middel van manipulatie van de spieren! Mechanische controle is veel te grof en langzaam om zoiets ingewikkelds als het zingen teweeg te brengen. Ik ontdekte dat mijn waarneming veel beter, sneller en nauwkeuriger werkte dan mijn ‘rationele controle’. Sindsdien is mijn stem gegroeid, heeft een groter bereik, is makkelijker geworden, kleurrijker, en ik ben er steeds gelukkiger mee. Natuurlijk wil ik graag goed staan, genoeg geslapen hebben, ontspannen en opgewaard en innerlijk in evenwicht zijn. Maar het is ook gebeurd dat ik verkouden en moe op een studio-opname kwam en mijzelf ‘ge-

vervolg op pagina 7

De methode Lichtenberg in de praktijk (1)

door Kristina Fuchs

De Zwitserse Kristina Fuchs studeerde jazz zang aan het Haags Conservatorium. Ze bracht met haar eigen band diverse cd's uit, o.a. met Theo Loevendie, en treedt op met zowel jazz repertoire als met werken uit de hedendaags gecomponeerde muziek. Ze geeft les aan het Koninklijk Conservatorium te Antwerpen. Sinds 2000 volgt ze maandelijks lessen bij Ingrid Voermans.

“Nadat ik afstudeerde aan het Conservatorium was ik niet echt blij met mijn stemgeluid. Het was meer zo dat ik me erbij had ‘neergelegd’ dat het was zoals het was. Op school had ik veel ‘klassiek’ les gehad, maar ik verbond dat aan het gebruik van het klassieke stemgeluid en op een of andere manier kon ik dat niet toepassen op wat ik wilde zingen. Ofschoon ik redelijk veel wist over ‘klassieke stemtechniek’ en veel aan de lessen heb (gehad), vroeg het oor op het moment dat ik jazz, modern klassiek, of experi-

mentele dingen wilde zingen om een ander geluid. Het was dan niet voldoende mogelijk een verbinding te maken tussen deze twee dingen.”

Analyse

“Ik probeerde dit eerst op te lossen door een nauwkeurige analyse van de ‘mechaniek’: Wat doet welke spier precies? Maar hoe meer controle ik dacht te hebben, des te ongelukkiger ik was bij het zingen. Bij het lesgeven merkte ik hetzelfde: als ik leerlin-

De methode Lichtenberg in de praktijk (2)

door Baukje Sijsma

Baukje Sijsma leerde Ingrid Voermans ongeveer zeven jaar geleden kennen tijdens haar studie aan de Acteestudio in Den Haag waar Ingrid twee weekenden per jaar lesgeeft. Daarvoor had ze verschillende zanglessen op het gebied van blues, jazz en pop. Door de lessen van Ingrid raakte Baukje ook in klassieke muziek geïnteresseerd en op dit moment zingt ze alweer enkele jaren in het Utrechts Kamerkoor. Momenteel reist ze elke twee maanden naar Den Haag om klankgeoriënteerde lessen te volgen.

Bij eerdere zanglessen kreeg ik veel fysieke aanwijzingen: wangen op stokjes, kaak los, de nek is een buis die recht moet staan, je middenrif is een kommetje waar de lucht in valt, bekken naar voren kantelen enz. De focus lag hierbij op mijn lichaam: eerst moest dat kloppen, dan pas kwam de klank. Maar mijn lichaam verkrampde hierdoor juist. Mijn zang werd er niet beter op en ik raakte steeds gefrustreerder.

Eerste les

De eerste les van Ingrid is een geweldige ervaring en smaakt naar meer, veel meer! Met zes studenten krijgen we om beurten onze eerste les, en het is overdonderend wat er bij iedereen in een kleine 20 minuten loskomt. En dat terwijl we alleen maar oe's en aa's zingen! Met mijn ogen dicht volg ik blindelings en geconcentreerd de aanwijzingen van Ingrid. Er is meteen een groot vertrouwen in haar kunnen en kennis. Zo sta ik met blote voeten op tennisballen, en hoor ineens een andere Baukje, iets wat niet weggaat als de ballen weg zijn en er ook maanden later nog is. Mijn lichaam en mijn oor heeft

de ervaring opgeslagen. Mijn brein slaat de ervaring op doordat Ingrid mij bevraagt over wat ik hoor, en wat er gebeurt.

De klank ordent het lichaam

Bij Ingrid luister ik allereerst naar mijn klank, het lichaam volgt, komt tegelijkertijd. De klank ordent het lichaam in plaats van andersom. We krijgen stimulansen, geen oefeningen, die een diepere laag aanraken. Een laag die je niet met je spieren kunt manipuleren. Stimulansen die de diafragma's* in je lichaam aanraken zoals bijvoorbeeld de neusholte, tong, stemplooiën, bekkenbodem. In de klank hoor je dat daar meer ruimte en beweeglijkheid komt.

Als ik ineens met een geweldige volle klank en volume zing dan lijkt het zo simpel, en kan ik wel uren zo door zingen, het kost geen enkele kracht. Ik maak die volle, warme klank niet door druk te zetten, maar juist door onderdruk te creëren. Bijvoorbeeld bij een foto van de binnenkant van een kerk; ik zing terwijl ik er naar kijk en het levert meteen een geluid op alsof ik echt in die kerk sta! Niet door druk, dat is niet nodig in een kerk, maar

juist door die kerk voor me te laten werken als klankkast, de kerk in me op te zuigen. Als ik dan naar mijn lichaam 'kijk' is daar ruimte gekomen.

'Iets heel aards'

Niet dat ik kan voorspellen wat er precies gaat gebeuren. Ik doe het, laat het over me heen komen, en ben vooral nieuwsgierig naar wat mijn stem doet. Vaak betekent het eerst een chaotische klank, die zich op een onverwacht moment ordent. Het is niet iets wat ik even tussendoor doe, maar iets wat ik geconcentreerd moet doen; verfijnd luisteren, stilstaan bij mijn klank. Zonder druk waarnemen en benoemen wat ik hoor, zonder waardeoordeel.

Ik leer mijn klank te verfijnen, zangersformaten te horen en een natuurlijk vibrato te ontwikkelen. Daarbij ben ik vooral aan het ervaren en aan het onderzoeken wat er gebeurt met mijn klank en met mijn lichaam. Door les te geven aan anderen leer ik op weer een ander niveau naar klank te luisteren, en vertaal ik wat ik hoor in stimulansen voor mijn leerlingen. Het is niet iets esoterisch, maar juist iets heel aards: je lichaam en je klank.

Vrijheid

Ik ervaar, ook in het dagelijks leven, dat niet door druk of door stress nieuwe klanken/dingen ontstaan, maar juist door druk weg te laten, door open te staan voor nieuwe ervaringen, voor wat anderen te zeggen te hebben, door vrij te geven wat er al is, ontstaan nieuwe ideeën, een vollere klank. Het geeft een enorm gevoel van vrijheid: in klank, in melodie en in mijn lijf."

* Het woord diafragma's wordt in deze methode gebruikt voor negen horizontale spiergroepen die bij stemgeving betrokken zijn, bijvoorbeeld: middenrif, mondbodem, zachte gehemelte en bekkenbodemspieren.

TEKENS IN PLAATS VAN PASJES

door Eric van Grootel

“Hé Eric, wil jij een verslag van de workshop schrijven?”

Ik draaide me om. Irma ten Brinke, secretaris van de Nederlandse Vereniging van Zangpedagogen, keek me aan: “Jij bent toch regisseur, net als Hulsmans. Je hebt handenvol ervaring.” Met haar vragende ogen trok ze me over een streep die ter plekke was ontstaan. Ik ben inderdaad behalve zangdocent en zanger ook regisseur. In die laatste hoedanigheid heb ik op alle niveaus gewerkt: van amateurs in regionaal verband tot doorgewinterde profs in talloze landen, met name in Rusland. Irma kon het weten, want ze was Dido in de opera die ik onderhanden had.

Als ik een journalistieke opdracht krijg ben ik op een bepaalde manier aanwezig, met een speciaal soort van ‘concentratie’. Dat was niet het geval tijdens Hulsmans’ workshop, want ik had Irma’s vraag niet verwacht. Bovendien had ik me ongegeneerd laten meevoeren in een onverwachts feest der herkenning: de presentatie en de methodiek, het zoeken naar helderheid en natuurlijkheid, gekoppeld aan vakmatigheid en enthousiasme. “Dus wil ik nu, achteraf, geen valse objectieve houding aannemen”, zei ik, “maar ik zou een persoonlijk verslag kunnen schrijven”. Irma knikte me bemoedigend toe en liet me alleen met het besef dat dat verslag daarmee tevens een pleidooi zou worden voor een bepaalde visie op theater.

Fantasie

Het begint met een musicalregisseur, Jan-Eric Hulsmans, bekend vanwege zijn werk voor Joop van den Ende Theaterproducties. Opeens staat hij in zijn eentje voor een groep professionele zangpedagogen. Hij bestudeert de gezichtsuitdrukkingen en ik denk hem te zien denken: waar moet ik in hemelsnaam beginnen. Zowel regisseurs als zangpedagogen werken met muziek, teksten en hun interpretatie, en met mensen die deze artistieke producten willen vertolken.

In dergelijke omstandigheden is een open vraag vaak een goed begin: “Hoe was jullie theateropleiding tijdens de conservatoriumstudie: ruimtegebruik, rolbeleving, tekstopbouw, dat soort dingen?”. Er valt een korte stilte, gevolgd door onderdrukt gegriinnik en collectief gebrom: slecht dus, miserabel.

Waar begint de musicalregisseur als hij een voorstelling gaat maken?

Hulsmans opening biedt weinig verrassends: “Ik begin bij het concept: wie, wat, waar, waarom”. Gelukkig voegt hij er direct een persoonlijke kleur aan toe: “het Verhaal,

dat wat verteld wil worden in een musical, in een lied of een aria”.

Na de conceptfase verschuift de aandacht naar wat Hulsmans ‘de beeldende laag’ noemt: de plaatjes op het podium, dat wat je als publiek te zien krijgt. Hierbij gaat het om de Fantasie: “Het belangrijkste is om mensen binnen te trekken in de wereld van het Verhaal, om het publiek duidelijk te maken wat de Situatie is waarin de personages zich bevinden en deze na te bootsen”.

Heb je daarvoor de acteertechniek van Stanislavsky nodig?

Hulsmans: “Ik ben het met je eens dat de Emotional Memory Methodiek vaak een omweg is. Je hoeft je niet perse te concentreren op een situatie uit je verleden en deze minutieus na te beleven om geloofwaardig over te komen”.

Bij het horen van deze woorden haal ik opgelucht adem. Ik ben altijd blij dit geluid te horen in een theaterwereld die gedomineerd wordt door de platte Amerikaanse versie van het werk van Stanislavsky, al heeft deze in de term Method Acting een prachtige benaming en adoreer ik het werk van peetvader Al Pacino. Ik heb de vanzelfsprekendheid nooit begrepen van eindeloze praatsessies

“De acteur van de toekomst moet niet alleen een nieuwe houding vinden ten opzichte van het eigen fysieke lichaam en de stem, maar ten opzichte van diens totale existentie op het podium, in die zin dat de acteur, als kunstenaar, meer dan wie ook, door middel van diens beroep het eigen bestaan dient groter te maken”. (uit Michael Tsjechovs ‘Lessons for the Professional Actor’)

aan lange tafels, van het wekenlang in een taxi rondrijden als je de rol van chauffeur moet spelen, van het herbeleven van de verdrinkingsdood die je als kind aan een muis hebt voltrokken, om een moordenaar te spelen.

Hulsmans: “Ik denk dat de voorstellingskracht in onze wereld te klein is geworden. De fantasie speelt nog maar een kleine rol in ons leven, zo klein dat we het geloof erin zijn verloren en dat we haar overlaten aan de epigonen van de televisie en het internet”.

Tekens

Hulsmans: “Het gaat om Tekens. Je hoeft de wereld waarin het verhaal zich afspeelt niet tot in de kleinste details te schilderen, of helemaal met je eigen emoties in te kleuren. Neem het voorbeeld van de oorlogsverslaggever die ik laatst op televisie zag. Hij vertelde wat hij in Afrika had meegemaakt en deed dit op een beschrijvende, bijna afstandelijke manier... totdat zijn hoofd midden in een zin op zijn borst zakte en hij minutenlang zweeg. Daarna sprak hij op dezelfde nuchtere toon verder, maar je wist: hij is kapot”.

Opnieuw realiseer ik me dat regisseren uiteindelijk een zeer praktische bezigheid is. Een concrete voorstelling zoals Jesus Christ Superstar is het waarneembare eindproduct van een lang scheppingsproces, maar deze wordt voor een groot gedeelte bepaald door het directe contact dat de regisseur met de acteurs opbouwt. Zij tonen immers de Tekens aan het publiek.

Daarom ben ik blij dat Hulsmans op een praktische manier laat zien hoe hij naar Tekens zoekt. Hij vraagt de aandacht voor een viertal jonge studenten van de Amsterdamse muziektheateropleiding en gaat aan de slag met songs uit Beauty and The Beast en The Lion King.

Behendig poetst hij het sentimentele gezwij-

mel weg waarmee de studenten hun materiaal benaderen, niet door hen te beoordelen maar door samen met hen te zoeken naar de specifieke lagen waarop zich een bepaalde scène afspeelt. Een heel scala aan mogelijkheden passeert de revue: voelen, denken, handelen, herinneren, communiceren, dagdromen: “Je moet weten wat je doet, in elke lettergreep, totdat alle tekstdelen op hun plaats vallen”.

Zelf noem ik dit het puzzelproces: je moet de kleine plaatjes bestudeerd hebben en hun samenhang aanvoelen om ze op hun plaats te krijgen. Pas dan ontstaat het grotere beeld.

Concentratie

Waar het om gaat: “Concentratie, daarin zit je werk: je moet alle wendingen van de tekst kennen en aanvoelen door welke lagen ze bewegen. Van daaruit kun je dynamiek maken.”

Als concentratie de sleutel is voor processen zoals versnellen, vertragen, crescendo's en dimineren, hoe zit het dan met de choreografie, de mise en scène? Hulsman: “De pasjes, of je links of rechts gaat op het toneel, de pasjes zijn franje, daar gaat het niet om. Neem het duet *Can you feel the Love Tonight* uit *The Lion King*. Het gaat over liefde, maar hoe speel je dat in hemelsnaam? Dat kan niet. Je kunt alleen tekens geven, en dat is genoeg. Als je verliefd bent ben je helemaal geobsedeerd door die andere persoon. Als acteur moet je dan alles aan die ander leuk vinden. Daarvoor dien je echt op je partner betrokken te zijn. Je moet in het NU zijn, zo simpel is dat”.

En de regisseur zelf? Uit ervaring weet ik dat je je spelers bestudeert en coacht, en dat alle betrokkenen dienen te weten dat de eisen die gesteld worden niet persoonlijk zijn, maar dat deze samenhangen met de basisvoorwaarden van het vak, met de professionaliteit. Juist om die reden doet het me deugd te zien hoe Hulsman in de huid van zijn studenten kruipt zonder negatief of afbrekend te worden, zonder decreten uit te vaardigen over wat moet of niet mag, zonder anderen op hun tekortkomingen te wijzen. Hij blijft positief. Hij geeft suggesties, stelt vragen en stimuleert het zoeken naar bruggen tussen de acteur en diens rol. Hij laat zich zelfs niet verleiden om een kat uit te delen met betrekking tot de ongeïnteresseer-

de houding die de studenten laten zien ten aanzien van de pianist, de dienstbare Bernd van den Bos, die op een geweldige manier begeleidt. Hulsman spaart zelfs die ene student die zich onvoldoende op de workshop heeft voorbereid: “Ach, ze zijn nog vooral met zichzelf bezig, met hun zenuwen”.

Wat ik hierin herken?

Het gaat erom de speler te coachen om de diepte van de fantasie in te gaan, door te helpen met het afpellen van persoonlijke gewoontes en verdedigingsmechanismen, met het doorprikken van sentimentele voorde-hand-liggendheden. De fantasie laat zich in het algemeen het best aanwakkeren door opbouwende suggesties. Op dit punt zijn angst en dwang slechte raadgevers. Als de acteur daadwerkelijk de wereld van het verhaal binnenstapt, hoeft hij of zij niet meer te ‘Acteren’. Dan dient acteertechniek alleen om de ‘tekens’ van die wereld zichtbaar te maken.

Volgens mij draait het daar binnen de zangkunst ook om en ik hoop van ganser harte dat ik met deze laatste woorden niet alleen mijn persoonlijke mening ventileer.

*Eric van Grootel (1958) is behalve bariton en do-cent zang en presentatietechniek tevens theaterregisseur met veel ervaring in het integreren van theater en muziek. Hij regisseerde onder andere opera, multimedialprojecten, theatrale liederenprogramma's met solisten, groepen en koren, kinderliedjes en klassieke stukken zoals *McBeth* en *De Meeuw*. Met name in Oost Europa heeft hij tientallen projecten gedaan met professionele acteurs. Daarnaast heeft hij een groot aantal artikelen op zijn naam staan over kunst en filosofie, veelal onder de naam *Eric Roté*.*

zond heb gezongen’, door me te oriënteren op de klank in plaats van op ‘het probleem’.”

Lesgeven

“Ik heb de klankgeoriënteerde methode meteen op leerlingen ‘uitgeprobeerd’. De resultaten waren verbluffend, en zijn het steeds weer. De leerlingen ontdekken dat hun stem veel groter is dan zij (soms jarenlang) dachten. Ze komen erachter dat zingen ‘makkelijk’ is, en dat hun waarneming telt. Een les wordt een gebeuren waar wij allebei luisteren naar het geluid, in plaats van dat ‘zij doen en ik keur’. Leerlingen worden onafhankelijker, beginnen zelf te luisteren en zichzelf te vertrouwen. Ze worden een stuk milder naar zichzelf toe en zijn niet boos als iets niet lukt. Waar daarvoor vaak onvermogen, frustratie, beoordeling en behoefte aan controle was, (her)ontdekken zij nu vermogen, plezier en onafhankelijkheid.”

Muziektheater en regie

door Coosje van Ramselaar

Ook van Coosje van Ramselaar ontvingen wij een verslag van de workshop van 31 maart. Goed voor een compleet beeld van deze middag!

Wat een prachtige locatie had ons bestuur uitgekozen. In Het Utrechts Centrum voor de Kunsten bevindt zich een voormalige schuilkerk met enkele oude muurschilderingen en een goede akoestiek. Wat jammer dat niet meer leden van deze mooie middag konden genieten! Maar ja, een EVTS bijeenkomst, een open dag op het Utrechts Conservatorium, en dat allemaal op die 31e...

Onze cursusleider van die middag was Jan-Erik Hulsemans, regisseur bij Joop van den Ende producties. Hij was vergezeld van Bernd van den Bos, een uitstekende pianist die de kunst verstaat echt mooi zacht te spelen en de zanger zodoende alle ruimte te geven.

Jan-Erik begon de middag met het beantwoorden van vragen en het uitleggen wat zijn vak zoal inhoudt. Een song staat nooit los van zijn betekenis, de grote lijnen van de compositie staan vast, maar de individuele invulling is per zanger anders. Voor een regisseur is het een uitdaging steeds de specifieke talenten van elke zanger/acteur te gebruiken zodat elke productie van eenzelfde musical anders wordt.

Tijdens audities is het dus zaak je niet te voegen naar wat je denkt dat de jury wil horen en zien, maar juist jouw eigenheid en uniciteit te tonen door dicht bij jezelf te blijven.

Debbie Engelsma, 24 jaar, 4^e jaar student zang lichte muziek bij Lydia van Dam, zong "Meisje en het Beest" uit 'Beauty and the Beast'. Mooi gezongen, heel doordacht en boeiend (knap bij zo'n eenvoudig lied) maar wel heel erg zacht met weinig medeklinkers. Ook zonder microfoon mag zo'n lied wat mij betreft wel wat meer energie hebben.

Vragen: Wat is de situatie hier? Waar bevindt je je, tegen wie zing je, hoe voelt dat?

Door heel af en toe een korte pauze tussen de woorden te laten horen, klinkt het alsof je het net bedenkt waardoor het fris klinkt voor de luisteraar. Bij het middendeel naar de volle emotie en laten horen hoe fantastisch het is wanneer twee mensen voor het eerst hun grote liefde ontdekken, dan het lied weer afbouwen. Als je kracht wilt ontwikkelen moet je goed op je benen staan.

Als regisseur werk je met alle zangers op

deze manier, zin voor zin doorvoelen, woord voor woord.....

Daarna pas komt de fysieke vertaling: pasjes, loopjes etc.

Agnes Loonstra en Jochem Smit (laatste 27 jaar), beiden ook student bij Lydia van Dam, zongen het liefdesduet tussen Simba en Nala uit 'The Lion King': "Voel je hoe de liefde groeit". De moeilijkheid van dit stuk is dat het gedachten zijn die worden uitgesproken. Simba is zijn land ontvlucht omdat hij denkt schuldig te zijn aan de dood van zijn vader. Nu hij Nala weer ontmoet wordt hij weer met dit schuldgevoel geconfronteerd.

Doordat Jan-Erik het duet steeds 'uit elkaar trekt' raken de zangers voortdurend hun tekst kwijt. Is dit niet te vermijden of hebben ze hun huiswerk niet goed genoeg gedaan? Jan-Erik werkt met hen op dezelfde wijze als bij Debbie: eerst het verhaal door en door kennen, weten wat je zingt; eerst de diepere laag pakken, dan pas de uiteindelijke vorm.

Pollo Vrienten (ja, familie van...), 2e jaars zangstudent bij Herman van Doorn, zingt uit 'Beauty and the Beast' het lied van de pauzefinale: "Geen woord breekt mijn wijsheid". Dit is eigenlijk geen lied in de letterlijke betekenis, maar een scène, een monoloog. Het Beest probeert het Meisje tegen te houden wanneer ze weg wil lopen, hij ziet zijn laatste kans op een normaal leven en een ware liefde vervliegen. Wanhoop, pijn, welke elementen komen nog meer aan bod is dit lied?

Ook Pollo is steeds zijn tekst kwijt in dit (moeilijke) lied, maar uiteindelijk zingt hij een deel erg mooi, erg kwetsbaar en ontroerend. Jammer dat hij zo weinig tijd krijgt.

Ik vond het jammer dat de tijd die de zangers ter beschikking stond niet helemaal gelijk verdeeld was.

Niet in de laatste plaats vanwege het inleidende praatje van Jan-Erik en alle vragen uit de zaal die beantwoord moesten worden, waardoor er van die twee uur die er beschikbaar was niet zoveel overbleef, ook omdat de eerste zangeres erg veel tijd kreeg. Graag hadden we nog langer van zijn kennis willen 'snoepen'!

Conclusie: altijd weer gaat het om het verhaal dat je zingt, het weten, voelen en doorgronden van de tekst. De worsteling waar wij ons als zangdocenten mee geconfronteerd zien, is hoe dit te plooiën in de beperkte tijd die ons ter beschikking staat, omdat we natuurlijk ook veel aandacht willen en moeten besteden aan de zangtechniek.

“Vergeet Pilates als je aan het zingen bent!”

door José Lieshout

In het vorige Bulletin stond de forumvraag: hoe kan het dat de fitnessmethode Pilates zo populair is onder zangers terwijl bij Pilates de buik voortdurend aangespannen moet zijn? De reacties die wij daarop kregen konden ons het antwoord niet geven: het blijkt dat meer zangers dit als een ongerijmdheid ervaren.

Panda van Proosdij is tapdocent en docent jazzdans aan Codarts (Rotterdams Conservatorium) bij de afdeling Muziektheater. Zij werkt daar met zangstudenten. Tevens geeft zij bewegingsworkshops voor zangers en dirigenten in binnen- en buitenland. Zij heeft Pilates geïntegreerd in haar visie op bewegingstechniek. Bovendien is zij getrouwd met een zanger, Jeroen de Vaal, die haar regelmatig om raad vraagt als hij van een regisseur zijn hoge ‘a’ in een onmogelijke houding moet zingen. Zij lijkt daarom bij uitstek degene die ons meer inzicht kan geven in de diepere bedoelingen van Pilates...

Volgens Panda is Pilates (en afgeleide vormen als Perfect Pilates en Power Pilates) inderdaad een fantastische methode om je lichaam te trainen, ook voor zangers. Waar bij een sportschool de spieren kleiner en dikker worden (‘opgepompt’), worden de spieren bij Pilates sterk gemaakt terwijl ze hun lengte houden. Een Pilatesbeoefenaar zal er dus nooit uit komen te zien als een compacte, opgeblazen bodybuilder. Het grote voordeel van Pilates ten opzichte van andere fitnessmethodes is de precisie en de beheersing waarmee de oefeningen moeten worden uitgevoerd. Hierdoor krijgt men een goed besef van de werking van alle spieren en zal de kans op blessures kleiner worden.

Hoe zit dat nu met die voortdurend ‘platte buik’ waar wij zangers zo’n moeite mee hebben? Volgens Panda moet je Pilates zien als een manier om je lichaam te trainen. “Om-

dat de spieren daardoor sterk zijn geworden, kun je de Pilatesmethode zelf vergeten als je aan het zingen bent.” De buik hoeft dan ook helemaal niet nog eens aangetrokken te worden tijdens de inademing, de buikspieren zijn voldoende actief van zichzelf. Een voordeel van getrainde spieren is trouwens ook dat je voelt waar ze zitten en dat je ze los kunt laten als dat nodig is (bij de inademing dus).

Toch ziet Panda voor zangers wel gevaren in een ‘gewone’ Pilates training. Een vast onderdeel hiervan is namelijk het trainen van het bovenste deel van de rechte buikspieren (van borstbeenhoogte tot de navel). Als deze spieren teveel worden getraind is het onvermijdelijk dat ze strakker en korter worden, met als gevolg dat het moeilijker is om voldoende ruimte te krijgen voor een lage en volledige inademing. “Het zijn bij zangers vooral de schuine buikspieren die aandacht behoeven”, aldus Panda, “ze ondersteunen de buik terwijl deze ruim wordt. Vergelijk het met een zwangere vrouw, die met de schuine buikspieren haar steeds groter wordende buik ‘draagt’.” Sommige oefeningen, die voor de rechte buikspieren dus, zijn dan ook verboden voor zwangere vrouwen, en zouden dat misschien ook voor zangers moeten zijn...

Tijdens Pilateslessen wordt er steeds op gehamerd dat de adem niet wordt vastgezet. Of de inademing op het inspannings- of op het ontspanningsmoment plaatsvindt,

is minder belangrijk, zolang de adem maar stroomt. Overigens wil Panda naar aanleiding van een opmerking in het Pilatesartikel in het vorige Bulletin nog wel kwijt dat het niet zozeer het borstbeen is dat naar voren moet (omdat je dan weer het risico loopt van een holle rug) als wel dat de oksels als het ware naar de taille moeten worden getrokken. Op die manier blijft de rug mooi recht.

Alles bij elkaar lijkt het erop dat Pilates een waardevolle bijdrage kan leveren aan het ‘zingende lichaam’. Het zou geweldig zijn als er, naast al die andere Pilatesvarianten, op de sportscholen ook speciale ‘Pilates voor zangers’ werd gegeven. Wie weet, een gat in de markt...

Pilatesoefeningen die de schuine buikspieren sterker maken:

- Kriss Cross
- Corkscrew (zie foto’s)

Pilatesoefening die het bovenste deel van de rechte buikspieren sterk maakt en daarom af te raden is voor zangers:

- De 100

foto’s uit Perfect Pilatus (Karl Noten)

de kinderstem(3) .....

Van Kinderkoor tot Kamerkoor?

door José Lieshout

In eerdere Bulletins hebben we geschreven over verschillende aspecten van 'de kinderstem'. In aansluiting op deze serie dient de vraag zich aan: in hoeverre ondervinden zangstudenten die op jonge leeftijd reeds op hoog niveau geschoold zijn in ensemblezang hier tijdens hun studie voordeel of nadeel van? En zijn dit nu de zangers waar de professionele koren reikhalzend naar uitkijken? In het volgende Bulletin hopen we hier meer over te kunnen vertellen. Nu eerst een tussenstand: Sterre Konijn, Marjolein Stots en Maria Goetze, allen afkomstig van het Nationaal Jeugdkoor (Vocaal Talent Nederland) en nog midden in hun zangstudie, vertellen hun kant van het verhaal.

Ervaren jullie het als een voordeel om je 'vooropleiding' bij Vocaal Talent gehad te hebben?

Maria: "Zeer zeker! Ik heb er enorm veel geleerd. Natuurlijk in de eerste plaats om in een koor te zingen, maar ook over muziek in het algemeen, over frasering, muzikale lijnen en het geven van richting aan een muzikale zin. Ik heb geleerd hoe je je stem kan laten mengen met andere stemmen zonder je eigen stemgeluid geweld aan te doen of te beknotten.

Verder heb ik zeer goed van blad leren zingen en heb ik een groot deel van mijn "muzikale zelfstandigheid" om het maar even zo te noemen, in het Nationaal Kinder- en Jeugdkoor opgedaan. En natuurlijk ook het sociale aspect van het zingen in een koor: ik heb geleerd hoe fijn het is om samen te zingen met mensen die je graag mag."

Sterre: "Ook ik ervaar het als een heel groot voordeel. Ik ben op mijn negende begonnen in het Nationaal Kinderkoor en heb vanaf toen op het koor lessen in solfège en algemene muziekleer gehad. Ik merk nu dat ik daar een voorsprong in heb, omdat het vaak moeilijk is om het op latere leeftijd te leren en het er bij mij (en de andere koorleden) gewoon helemaal ingebakken is. Verder is het denk ik ook goed voor je muzikale ontwikkeling. We hebben a capella concerten gegeven, maar ook met professionele orkesten en koren gewerkt. Daardoor hebben we alle stijlen muziek gezongen, van hele moderne muziek tot barokmuziek tot volksmuziek, van opera tot Mahler, van Ravel tot Prokofjev, van Finse muziek tot Japanse muziek. Een ander groot voordeel is het plezier dat ik heb gekregen in het zingen. Je bent altijd met een groep hele goede vrienden aan het zingen en er is een hele vertrouwde sfeer in het koor, zonder de prestatiedruk die er

vaak bijvoorbeeld op het conservatorium is. Er is ook totaal geen sprake van concurrentie tussen de koorleden. Tot slot krijg je door de vele concerten podiumervaring en leer je in het koor niet alleen ensemblezingen, maar ook solistisch zingen, aangezien onze dirigent ons (behalve de solo's die in de muziek aangegeven zijn) ook vaak in trio'tjes of kwartetjes laat zingen, met één persoon per stem."

Marjolein: "Jazeker! In het Nationaal Jeugdkoor heb ik ontzettend veel podiumervaring op kunnen doen (ook als solist) en ik heb heel veel geleerd op muzikaal vlak. Ik heb heel veel repertoirekennis opgedaan, onder fantastische dirigenten kunnen zingen, veel gereisd, veel modern repertoire gezongen en ik heb veel kunnen zien van de professionele muziekwereld in Nederland tijdens projecten met de grote orkesten en koren. Ik ben pas zang gaan studeren toen ik een tijdje in het Nationaal Jeugdkoor zong en me realiseerde dat zingen echt is wat ik wil."

Zag je docent zang het als een probleem dat je bij het Nationaal Jeugdkoor bleef zingen

Sterre Konijn, 20 jaar

Lid van het Nat.Kinderkoor/ Nat.Jeugdkoor sinds 1996

Studie solozang sinds 2005 (vooropleiding) bij Hein Meens en Valerie Guillorit

gedurende de studie?

Maria: "In het begin vond ze het prima, later is er wel een fase geweest waarin ze zich afvroeg of het zingen in het koor wel zo goed voor mij was in die fase van mijn ontwikkeling. Dit had er echter vooral mee te maken dat zij dacht dat het een koor was waar vooral heel jonge meisjes in zongen."

Sterre: "Tot nu toe hebben mijn leraren het nooit een probleem gevonden.."

Marjolein: "...nee, of ze heeft het niet laten merken..."

Ervaar je de manier van zingen bij het Nationaal Jeugdkoor anders dan je solozang? Zo ja, is dit een technisch verschil? En zijn deze twee manier van zingen wel eens met elkaar in conflict gekomen?

Marjolein: "De manier van zingen in het Nationaal Jeugdkoor heb ik niet anders ervaren. Wel is het zo dat je zelf je techniek heel goed moet bewaken. Dat is je eigen verantwoordelijkheid. Je maakt in het Nationaal Jeugdkoor heel veel uren dus je moet zorgen dat je je stem op een gezonde manier gebruikt tijdens de repetitieweekenden en concerten. En dat is soms lastig vol te houden, want je bent ondertussen natuurlijk ook heel erg met de muziek bezig en gericht op de dirigent. Het is dus heel belangrijk dat je naast het koor een hele goede zangdocent hebt die je kan helpen om je techniek te verbeteren."

Sterre: "Het verschil, en misschien ook het gevaar voor mij is dat ik bij het zingen in het koor minder aandacht besteed aan mijn techniek. Dat is aan de ene kant heel fijn, dat je je lekker kan concentreren op alleen muziek maken en genieten, maar aan de andere kant natuurlijk 'gevaarlijk' omdat de kans groter wordt dat je je stem verkeerd gebruikt. Er wordt wel veel aandacht besteed

Maria Goetze, 26 jaar

Lid van het Nat.Kinderkoor van 1991-1996; van het Nat.Jeugdkoor van 1996-2005 (en incidenteel daarna).

Studie solozang sinds 2004 bij Carolyn Watkinson.

aan techniek op het koor, en iedereen moet ook zangles hebben. Ik vind het ook juist wel fijn om, als je in het koor staat, verschillende dingen uit te proberen. Bovendien geloof ik niet, omdat het koor op projectbasis werkt, dat het daadwerkelijk schade kan aanbrengen aan je stem. Ook al zou je een dag per maand je stem helemaal verkeerd gebruiken, dan denk ik niet dat je daarmee je stem helemaal kan verpesten."

Maria: "Ik ervaar geen technisch verschil tussen de beide manieren van zingen. Wat ik wel gemerkt heb, is dat ik zelf vaak zo gericht ben op kleuren en te mengen, dat ik mijn eigen vocale ontwikkeling soms ondergeschikt maak aan de koorklank. Dit is echter niet specifiek voor het Nationaal Jeugdkoor, maar meer een karaktereigenschap van mij die in het koorzingen in het algemeen sterk tot uiting komt. En omdat de gemiddelde leeftijd in het NJK wat lager ligt dan in het gemiddelde koor, wordt mijn eigen klank dan ook erg licht en dun.

Het is wel eens moeilijk geweest om na een weekend koorzingen om te schakelen naar een manier van zingen waarin jij als zanger de enige bent die klank produceert. In beide gevallen ben je als zanger (mede-)verantwoordelijk voor de klank, maar in het solozingen ben jij de enige die te horen is, en dat heeft gevolgen voor een deel van je muzikale keuzes: de mate waarin je piano zingt bijvoorbeeld (hoe zacht klinkt "heel zacht" precies?)."

Marjolein: "Er wordt wel eens gezegd dat zangeressen uit het Nationaal Jeugdkoor geen muzikale persoonlijkheid hebben. Maar

het zijn stuk voor stuk mensen met een hele grote liefde voor zingen en muziek maken en met een muzikale bagage die bij andere zangstudenten wel eens mist. De docenten aan de conservatoria zouden uit moeten gaan van deze muzikaliteit en deze zangeressen moeten helpen om op zoek te gaan naar hun eigen geluid en eigen interpretatie zodat ze ook in hun solozang deze kwaliteiten in kunnen zetten. Je komt toch juist op het conservatorium om je sterke punten te versterken en je zwakke punten te verbeteren? De meeste leden van het Nationaal Jeugdkoor die zang gaan studeren moeten een stukje faalangst overwinnen. Je staat er opeens alleen voor! En omdat je gewend bent om op een heel hoog niveau te musiceren leg je de lat voor jezelf als solist ook heel hoog. Ik hoop dat de conservatoria een weg vinden om deze zangeressen in de toekomst beter te begeleiden op hun weg naar de professionele (ensemble)wereld."

Gaat je voorkeur nu, na enkele jaren solozangstudie, uit naar ensemblezang of naar solozang?

Sterre: "Ik weet het nog niet precies, maar ik denk dat mijn voorkeur uitgaat naar ensemblezang. Misschien een klein ensemble, een duo of een kwartet of zo. Het is gezellig, en bovendien is muziek maken met andere mensen ook iets heel moois. Als je samen iets opbouwt, dezelfde ideeën hebt en helemaal samen echt muziek maakt, geeft dat een geweldig gevoel."

Marjolein: "Dat is moeilijk te zeggen. Ik

Marjolein Stots, 26 jaar

Lid van het Nat.Jeugdkoor van 2001 tot 2006

Studie solozang sinds 2003 bij Maria Acda ('03-'05) en Gerda van Zelm ('05-'08); daarvoor twee jaar Schoolmuziek met bijvak zang bij Sasja Hunnago)

maak deel uit van Vocaal ensemble Wishful Singing (bestaande uit vijf zangeressen die allen in het Nationaal Jeugdkoor hebben gezongen) en het is geweldig om met dat ensemble te zingen. Maar ik doe ook Community Art projecten als solist bij Yo! Opera en dat vind ik ook fantastisch om te doen. In de toekomst wil ik werk als solist en als ensemblezangeres blijven combineren."

Maria: "Het lijkt me het fijnst als ik deze beide disciplines zou kunnen combineren! Dan zou ik het beste van twee werelden hebben: regelmatig samen met anderen muziek maken en (in het gunstigste geval) ervoor zorgen dat het samen nog beter klinkt dan alleen, en af en toe helemaal alleen verantwoordelijk zijn voor het eindresultaat."

Wordt door je docent solozang in technisch opzicht of qua repertoire rekening gehouden met het feit dat je bewust zou kunnen kiezen voor ensemblezang?

Sterre: "Nee, ik word in principe gewoon opgeleid tot solo zanger. Maar ik denk ook niet dat je anders opgeleid moet worden als je ensemblezanger wordt. Een goede techniek is bij beide richtingen belangrijk, net zoals muzikaliteit en een 'muzikale persoonlijkheid'. Een vooroordeel bij koren is dat mensen geen persoonlijkheid meer hebben en dat ze opgaan in de massa en in de wil van de dirigent, maar dat hoeft helemaal niet zo te zijn. Bij VTN wordt juist ook veel aandacht besteed aan de zelfstandigheid, dat je ook zonder dirigent kan zingen, dat je ook zelf het initiatief kan nemen, enzovoorts."

Maria: "We hebben hier wel over gesproken en ze stimuleert me ook erg om die weg te gaan die voor mij het beste is, maar ik leer in de zanglessen een algemene zangtechniek en krijg ook aanwijzingen over muziek die universeel zijn en dus niet specifiek toegespitst op solo- of ensemblezang."

Marjolein: "Als ik een vraag heb naar aanleiding van het repertoire dat wij zingen met ons ensemble Wishful Singing dan kan ik daar altijd bij mijn docent terecht. Zij waardeert het werk dat wij met ons ensemble doen ook heel erg.

Het ambacht koorzingen bij De Nederlandse Opera

door Bernadette Bouthoorn

*Statig schrijden de dames in hun prachtige kostuums vanaf de helix (spiraalvormige brug) naar beneden. De mannen in evenzo mooie op maat gesneden kostuums en met hun gewei getooide helmen beginnen te zingen: "Freudig begrüßen wir...". De dames volgen even later. "Ho stop! Jullie vertragen enorm. Naar boven en weer een keer aub."....Statig schrijden de dames..."Ho stop! Nu lopen jullie een maat voor!" "Ja, maar we horen elkaar niet door die stomme kappen en kragen én we zien geen monitor." Enfin, niks aan te doen. De dames sjokken in hun prachtige maar toch wel zware en erg warme kostuums weer naar hun begin positie. Nu gaat het gelukkig goed. Het is maar een repetitie, dus het mag nog fout gaan. Het kan nog over, maar volgende week is de première van deze **Tannhäuser**. Dus nog maar een keer voor de zekerheid. Dan ook nog even goed nakijken hoe lang die 'Heils' nu precies zijn én nou eens goed aan dat pianissimo denken, want dat kan veel zachter.*

Het einde van wekenlang repeteren is in zicht, de spanning neemt toe... Om een productie goed te laten verlopen is veel energie en tijd nodig. Tijd waarin een ieder zijn eigen steentje bijdraagt: de technische dienst met z'n prachtige maar vaak ook moeilijke decors, de kostuumafdeling, de kap en de grime en uiteraard de muzikanten in de bak of op de bühne.

Hierboven lichtte ik een tipje van de sluier op uit het leven van een operazanger(es). Afwisselend is het in ieder geval. In nog geen half jaar tijd hebben we op het toneel in de modder rondgekropen, in ons ondergoed gestaan, met het water tot aan onze enkels, hartverscheurend staan zingen terwijl we auto's versierden, als pubers in Mozarts 'Cosi fan tutte' gezongen en tussendoor nog even een concert in het Concertgebouw gegeven in het Hongaars (voor de verandering nu eens niet uit het hoofd). En nu zijn we al begonnen aan een nieuw hypermodern stuk - de noten zijn nog nat - dat later dit seizoen zijn Europese première beleeft.

Lef moet je ook hebben : hoe vaak staan we niet op heen en weer bewegende loopbruggen of klimmen we hoog in stellages. Durven en kunnen bewegen, qua choreografie en acteren, is van cruciaal belang. En ook een goed geheugen is onmisbaar.

Maar het begint uiteraard met een stem, of wat men ook wel zegt: materiaal. Ja, ik hoor het de mensen zeggen: dat heb je of dat heb je niet. Dat kan wel zijn, maar er zijn er genoeg die in feite begenadigd zijn door Onze Lieve Heer en er geen moer mee doen. Of het niet goed leren beheersen en de boel verprutsen. En als je al handelend en acterend zonder noten voor je neus goed wenst te presteren, zul je een goed inzicht moeten ontwikkelen. Inzicht in zowel je eigen prestatie en partij als in de partij van anderen.

Daarnaast krijg ik soms de indruk dat men denkt dat als je maar hard zingt het wel in orde is bij de opera. Nou vergeet het maar. De tijd van er al wapperend lustig op los brullen is godzijdank voorbij!

Goed, zoals gezegd: een stem. Vervolgens kunnen zingen. Dat betekent dus: iedere dag zingen, onder verschillende omstandigheden, op verschillende tijdstippen, verkouden soms of moe, met soms moeilijke kleding (warme kleding in de zomer, bikini in de winter), al rennend of kruipend of op je kop, bij wijze van spreken.

Alhoewel velen van het koor ook solistisch heel goed uit de voeten kunnen, is het uitermate belangrijk dat je je kunt aanpassen aan de wensen van de dirigent, de componist, de regisseur en het collectief. Dit vraagt flexibiliteit. Intonatie en kleuren is erg belangrijk. Het vraagt techniek, maar vooral muzikaliteit en intelligentie.

Bij audities wordt dan ook gevraagd naar een conservatoriumdiploma (zang) of een gelijkwaardige opleiding. Helaas blijkt dat niet altijd garant te staan voor een goede kwaliteit maar het is een begin. Je moet er gens van uit gaan .

Van blad zingen en harmonisch inzicht is in het huidige koorzingen steeds meer van belang. Verder is, zoals ik hierboven al heb aangegeven, het uit het hoofd zingen bij de opera een vereiste. Je moet jouw partij kennen voordat de regiereperties beginnen!

Het kunnen zingen in vreemde talen is ook een zwaarwegend punt. Wij besteden heel veel tijd aan het samen krijgen van de zelfde vocaalkleur: een Engelse 'a' is heel wat anders dan een Amerikaanse of een Italiaanse of Hongaarse en ga zo maar door. Niet alleen wordt het zo echt verstaanbaar, maar ook de zuiverheid zal er veel baat bij hebben. Sterker nog : je krijgt het niet echt zuiver als je daar niet aan werkt.

Zingen in een koor vraagt daarnaast ook een sociale flexibiliteit . Die uit zich in wat ik noem: koordiscipline. Hoe gedraag ik mij in de repetities, sta ik uitgebreid hardop van gedachten te wisselen in de coulissen etc. Hoe hoger de concentratie des te sneller er gewerkt kan worden. Dat komt de kwaliteit van het werk zeer ten goede en je voelt jezelf er gelukkiger onder, zowel tijdens de productie als na afloop. Dat heeft ook weer positieve gevolgen voor iedereen. Enfin een positieve ontwikkeling is dan in gang gezet. Mensen worden dan ook nooit zomaar aangenomen. Ze worden eerst getest op alle bovenstaande aspecten. Bij een eventuele vaste aanstelling is er eerst nog sprake van een proefjaar en dat is echt geen gelopen parcours. Ook freelancers lopen dit parcours. Zo'n selectie is nu eenmaal onvermijdelijk wil je een leefbare en werkbare situatie houden.

In deze serie verschenen eerder artikelen over het zingen bij het koor van de Nationale Reisopera, het Nederlands Kamerkoor en het Groot Omroepkoor.

Jaarverslag 2006 van de NVZ

opgemaakt door Irma ten Brinke, secretaris

Algemene Ledenvergadering. *De algemene ledenvergadering vond plaats op 18 februari 2006 in Cantina Vocaal, De Wittenstraat 43 te Amsterdam. Aanwezig waren 12 leden en het voltallige bestuur. Theo de Wit trad af als penningmeester en Alberto ter Doest trad af als bestuurslid. Zij werden opgevolgd door resp. Roland Hangelbroek en Lieve Geuens. Ruth Carasso blijft nog een jaar hand- en spandiensten verrichten voor het bestuur.*

Bestuur

Het bestuur heeft in 2006 vier maal vergaderd, d.d. 25-04-2006, 20-06-2006, 29-08-2006 en 28-11-2006. Op 09-12-2006 hadden twee leden van het bestuur (Roland Hangelbroek en Irma ten Brinke) overleg met een afvaardiging van de redactie, te weten Eugénie Ditewig en José Lieshout. Ook aanwezig was Ruth Carasso om, gezien haar jarenlange ervaring in de redactie van het Bulletin, bestuur en redactie te adviseren. Daarnaast heeft het bestuur zich in 2006 zeer intensief bezig gehouden met het zoeken naar nieuwe bestuursleden en een nieuwe voorzitter.

Werkdag

Aansluitend aan de jaarvergadering op 18-02-2006 gaf Ineke van Doorn een workshop over improvisatie in de lichte muziek. Daarna nam Kay Jensma het van haar over en werkte met voor haar onbekende studenten klassieke zang. Deze middag werd door ongeveer 40 leden bezocht.

Ank Reindersprijs

In 2006 nam ons erelid Ank Reinders afscheid van het internationale concertpodium. Ter gelegenheid hiervan én van het 20-jarig bestaan van onze vereniging heeft de NVZ een stimuleringsprijs in het leven geroepen voor studenten. Op zaterdag 20-05-2006 werd de Ank Reindersprijs uitgereikt aan Simone Riksmán. Zij mocht daarmee in augustus ons land vertegenwoordigen tijdens het EVTA-concours in Wenen, met als thema 'De Tweede Weense School'. Voorafgaand aan de prijsuitreiking hield Tan Crone een geweldige en fascinerende lezing, gedemonstreerd met cd- en live-luistervoorbeelden, over de Tweede Weense School.

EVTA / Eurovox

Roland Hangelbroek is namens het bestuur naar de EVTA / Eurovox bijeenkomst geweest, die werd gehouden van 10 tot 13 augustus te Wenen. Hij bezocht de council-

meetings van de EVTA en heeft Simone Riksmán beluisterd in openbare lessen en het afsluitende concert.

Symposium

Het symposium vond plaats op 28-10-2006 in de Muziektheateracademie van het Rotterdams Conservatorium aan de Voorschoterlaan te Rotterdam. Het thema luidde: 'De omweg kan sneller zijn'. Jan van Dixhoorn gaf een lezing over de door hem ontwikkelde instructiemethode, Nico Smit over vernieuwingen in de verschillende didactische werkvormen. Daarna konden de aanwezigen hiermee in de praktijk kennismaken d.m.v. workshops. Er waren ongeveer 50 belangstellenden. Het symposium was dit jaar extra feestelijk omdat meteen het 20-jarig bestaan van onze vereniging werd gevierd. Aan het einde van de dag werden alle aanwezigen getraakteerd op een speciaal voor deze gelegenheid versierde taart.

Website

In december 2006 is de website van de NVZ, www.zangpedagogen.nl, geactiveerd.

Tegelijkertijd zijn de aan de site verbonden mailadressen in gebruik genomen:

info@zangpedagogen.nl,
voorzitter@zangpedagogen.nl,
secretaris@zangpedagogen.nl,
penningmeester@zangpedagogen.nl,
ledenadministratie@zangpedagogen.nl
en redactie@zangpedagogen.nl.

Onze hartelijke dank gaat uit naar Egbert van Beek, de bouwer en ontwerper van de site.

Bulletin

Ook dit jaar bedanken we langs deze weg weer de redactie van ons bulletin voor de buitengewone inspanningen die zij zich moet getroosten om een aantal malen per jaar een verenigingsblad uit te kunnen geven. 2006 stond in het teken van moeizame communicatie tussen bestuur, redactie en vormgever. De problemen zijn inmiddels

opgelost en een compleet nieuw vormgegeven Bulletin is verschenen. De redactie is er telkens in geslaagd interessante en ter zake doende artikelen te publiceren. Zij kan dit echter niet alleen. Daarom ook aan alle anderen die dit jaar de moeite hebben genomen een bijdrage te leveren aan ons bulletin: hartelijk dank!

Sopranen-Sopranen-Sopranen...

door Margreet Witsen Elias

Regelmatig koop ik een exemplaar van het maandblad BBC Music waarbij ook een cd hoort. Meestal koop ik het blad om de cd, maar nu stond er een grote foto van Maria Callas op de cover met de tekst: The 20 greatest sopranos – 30 years after her death, is Maria Callas still the best? Wie zou daar bij staan? Nederlandse zangeressen – we hebben toch best enkele topsterren! Toen ik het blad opensloeg stond er: The 20 greatest SOPRANOS of all time – dat maakte het even anders! Dat zou dus ook wat geschiedenis zijn. Snel sloeg ik het artikel op!

De redactie van BBC Music had 22 operacritici gevraagd een lijstje op te stellen van de top tien sopranen. In totaal werden 90 verschillende zangeressen genoemd. Twintig werden hieruit gekozen. In de korte stukjes over de zangeressen werd haar kunstenaarschap in het kort beschreven en eigen uitspraken aangehaald, die ik hier cursief heb weergegeven. Ook de beste opnamen werden genoemd; die zal ik eveneens vermelden.

En ..... er wás een Nederlandse bij. Elly Ameling (geb. 1933) – maar zij was geen operazangeres. Zou ze daarom maar op de 20^e plaats staan? De criticus noemt haar een zangeres met een natuurlijke glimlach in haar stem. Haar timbre vindt ze het ijkpunt voor alle lichte sopranen. Hoe zou je niet van een sopraan kunnen houden die niet de glamour van de opera opzoekt, maar de intimiteit van het lied? Elly Ameling schijnt eens gezegd te hebben: *“Ik was ontroerd toen ik bij het begin van het concert een warm ont-haal kreeg toen ik mijn eerste recital gaf in de Alice Tully Hall in 1970 en ik begreep niet wat me overkwam. Ik dacht dat men mijn jurk mooi vond.”*

Opname: The Artistry of Elly Ameling, Philips 4734512 (5 cd's)

Op de 19^e plaats staat Rosa Ponselle (1897-1981). Wel een operazangeres! Degenen die haar zowel als Maria Callas gehoord hebben zijn van mening dat Rosa Ponselle de meerdere is van Maria Callas qua stem en artistieke. Voor Elisabeth Schwarzkopf en Maria Callas was zij het grote voorbeeld. Schwarzkopf bewonderde haar om haar grote perfectie en voor Callas was zij de grootste van ons allemaal. Ze trad bijna haar hele loopbaan in de Met op, zong met Caruso, was onvergetelijk in o.a. Verdi's La Traviata en Bellini's Norma. De bas Ezio Pinza herinnert zich uitvoeringen waarbij

hij vergat zich te concentreren op zijn eigen rol – zo liet hij zich door haar gouden stem meevoeren! Rosa Ponselle: *“Geloof me, ik heb hard gewerkt, zo hard dat ik in al die jaren dat ik gezongen heb nooit een eigen leven had. Je moet ook iemand zijn die bereid is te lijden, de pijn te voelen die met dit leven te maken heeft.”*

Opname: Rosa Ponselle in opera and song, Nimbus NI 177(3 cd's)

De 18^e plaats wordt ingenomen door Renata Tebaldi (1922-2004). Zij begon haar loopbaan aan het einde van de tweede wereldoorlog. Ze werd een internationale ster na de uitvoeringen ter gelegenheid van de heropening van La Scala. Ze beperkte zich hoofdzakelijk tot het Italiaanse repertoire uit de late 19e en vroege 20e eeuw. Ze was een geweldige Desdemona en Mimi: in beide rollen trad ze 101 keer op. Ze acteerde met haar stem! In Amerika en Europa was ze zeer geliefd en had ze een lange carrière. Renate Tebaldi: *“Ik weet dat ik door mijn stem vele mensen heb weten te ontroeren en daarop heb ik warme reacties ontvangen. Hoe zou ik dan niet dankbaar zijn voor deze grote gave?”*

Opname: Puccini – La Bohème, o.l.v. Serafin, Double Decca 4487252

Christine Brewer (geb. 1960) - is nu op het hoogtepunt van haar carrière. Ze is Amerikaanse – een lyrische sopraan die de kwaliteit van haar stem heeft weten te behouden in zware rollen. Ze is weergaloos in de vertolking van Isolde. Haar dictie is perfect en haar frasering subliem, ze is betoverend in werken van Schubert en Strauss. Haar manier van werken beschrijft ze als volgt: *“De rode draad die loopt door de rollen zoals die van Isolde, Elizabeth I (Gloriana), Leonora (Fidelio), is dat ik naar de kwetsbaarheid van deze vrouwen zoek. Ik probeer te ontdekken waarom ze risico's nemen, en dan neem ik die*

risico's ook.” Zij staat dus op de 17^e plaats.

Opname: Wagner – Tristan und Isolde, o.l.v. Trevelyan, Warner 2564-62964(4 cd's)

Elisabeth Schumann (1888-1952) is nummer 16 op de lijst. Haar naam is onverbrekkelijk verbonden met rollen uit opera's van Mozart zoals Susanna, Blondchen en Despina. Richard Strauss was een groot bewonderaar van haar; hij haalde haar over bij de Weense Staatsopera te gaan zingen. In 1921, tijdens een tournee door de Verenigde Staten, waar ze later ging wonen om de nazi's te ontvluchten, heeft hij haar bij zijn eigen liederen begeleid. Ze was een groot vertolkster van Brahms. Haar uitspraak: *“In de meesterwerken van het lied zitten geheime krachten verborgen.”*

Opname: Brahms Lieder (1930-1938) Naxos 8.111099

Nummer 15 op de lijst is een Finse, Karita Mattila (geb. 1960). We zijn nu weer terug in het heden. Ze won in 1983 als eerste het Cardiff-concours. Haar carrière heeft ze voorzichtig opgebouwd en ze waakte ervoor geen partijen aan te nemen die haar stem zouden schaden. Het keerpunt in haar loopbaan kwam toen ze in Salzburg Chrysothemis in Elektra van Strauss zong, ongeveer tien jaar geleden. Ze ontdekte dat ze zich helemaal uit kon leven in opera's van Strauss, Wagner, Verdi, Puccini en Janáček. Ze is een schoonheid en heeft op het toneel een geweldige uitstraling. Een uitspraak van haar: *“Je weet toch wat ze over artiesten zeggen: als we geen artiest zouden zijn dan waren we psychopaat.”*

Opname: Sibelius Songs, Ondine 856-2

Nummer 14 brengt ons naar Gundula Janowitz (geb. 1937). Zij schitterde in Mozart, Schubert, Weber en Richard Strauss. Als je wilt weten hoe een engel zingt, luister dan naar haar Gabriël in de Schöpfung van

Haydn o.l.v. Von Karajan. Zij schijnt wel eens gezegd te hebben: *"Ik zet mijn handtas op de piano. Als je meer dan twee fouten maakt, dan sla ik je ermee."*]

Opname: Gundala Janowitz: The Golden Voice, DG 4775832

De vurige Galina Vishnevskaya (geb. 1926) brengt me naar nummer 13. Zij was de diva van het Bolshoi theater tijdens de Sovjet republiek. Ze was de muze voor zowel Shostakovich als Britten en ijzersterk in het Russische repertoire. Nadat Britten haar gehoord had in de Liederen en Dansen van de Dood van Moussorgsky schreef hij voor haar de sopraanpartij in zijn War Requiem. Haar autobiografie is het lezen waard! Eigen woorden: *"Toen ik bij het Bolshoi theater kwam was ik al helemaal vertrouwd met het toneel, ik was klaar om operapartijen te zingen en te spelen – met andere woorden ik kon een rol volledig neerzetten."*

Opname: Liederen van Moussorgski e.a., EMI 365 0082(3 cd's)

Régine Crespin (geb. 1927), uit Frankrijk, komt na de temperamentvolle Russische op de 12e plaats, en drukte haar stempel op de operageschiedenis. Ze was een uitstekende lyrisch-dramatische sopraan, die later karakterrollen voor mezzo ging zingen, zoals die van de stervende priores, Madame de Croissy in Dialogues de Carmélites van Poulenc, die ze in 1980 zong in Covent Garden. Poulenc had voor haar de rol voor de nieuwe priores, Madame Lidoine, geschreven, die ze in 1958 zong op de première in Parijs. De opname die er toen van gemaakt is, is voor zowel die rol als het hele werk een ijkpunt geworden. Ze werd geroemd om haar prestaties in het Franse repertoire. Onder leiding van Solti zong ze Sieglinde (Wagner) en de Marschallin (Strauss). Ze identificeerde zich geheel met de muziek die ze zong. *"Als ik succes heb dan telt dat voor twee. Ik moet altijd opboksen tegen de Italiaanse en Duitse sopranen."*

Opname: Der Ring des Nibelungen: deel 2: Die Walküre – Wagner, o.l.v. Solti, Decca 455 5592

Toen ik deze lijst voor het eerst vluchtig doornam, was ik nieuwsgierig op welke plaats Elisabeth Schwarzkopf (1915-2006) zou staan. Hier is ze – als nummer 11. Een groot artieste met een volmaakte stem en techniek. Alles wat zij zong, vooral Mozart, Strauss en Wolf, was verfijnd. Ze was een meester in het kleuren van haar stem, waarmee ze de sfeer van een lied – zelfs een enkele toon – kon treffen. Altijd goed voorbereid – ze was een perfectioniste. Toen haar gevraagd werd welke opnamen ze mee zou nemen naar een onbewoond eiland, koos ze er acht van zichzelf. Maar ja ... met zo'n stem!!!!!! Op het toneel was ze een beeldschone verschijning. Over componisten deed ze eens de uitspraak: *"Vele moderne componisten weten niets van de menselijke strot."* Opname: Four Last Songs(1966) – Strauss, o.l.v. Szell, EMI 566 9082

Ik had eerst gedacht u al de hele lijst voor te schotelen, maar dat is voor u en voor mij toch een beetje veel. U heeft natuurlijk wel begrepen dat Maria Callas bovenaan staat. Maar wie zitten er nog tussen Elisabeth en Maria? Dat vertel ik u in het volgende Bulletin. Dus: wordt vervolgd!

Wanneer u een nieuw NVZ-lid aanbrengt, ontvangt u van het sekretariaat een gratis cd van Eurovox Wenen 2006. Op deze mooie cd staat het slotconcert van de zangers die waren afgevaardigd door de deelnemende landen, met als thema "De Tweede Weense School"

Notulen Algemene Ledenvergadering NVZ

opgemaakt d.d. 07-04-2007 door Irma ten Brinke, secretaris.

De ALV, d.d. 31-03-2007, werd gehouden in Utrechts Centrum voor de Kunsten, Domplein 4 te Utrecht. Aanwezig waren 10 leden en het voltallige bestuur.

1. Welkom.

- Frans Huijts heet allen hartelijk welkom en opent de vergadering. Hij zal deze vergadering voor de laatste maal voorzitten en kijkt terug op een mooie, doch bewogen (zie Voorwoord Bulletin nr.7, maart 2007) periode.

2A. Notulen Algemene Ledenvergadering 2006.

- Notulen goedgekeurd.

2B. Jaarverslag 2005 secretaris

- Jaarverslag na één wijziging goedgekeurd. Met dank aan de secretaris.

3. Ingezonden stukken.

- Elisabeth Cooymans zond een hartverwarmende brief aan het bestuur met het verzoek één gedeelte daarvan voor te lezen in de ALV. Hierin spreekt zij haar bewondering uit voor het werk van het bestuur én dat van Frans Huijts. Daarnaast draagt zij ideeën aan voor het vinden van financiële middelen om de bestuursfuncties te honoreren. Het bestuur zal zich hierover buigen in de volgende bestuurvergadering.

4A. Financieel verslag 2006 penningmeester.

- Balans: bij debiteuren contributies '06 is een achterstand van betaling opgetreden door vertraging bij het verzenden van de acceptgiro's. Hiervan is inmiddels ruim 3000,00 geïnd.
- Exploitatierkening: de kosten voor de EVTA zijn verdubbeld omdat de contributie is verhoogd van 1,00 naar 2,00 per lid. Ook heeft het bestuur besloten reis- en verblijfskosten voor councilmeetings te vergoeden. De kosten voor Jaarvergadering/Symposia zijn hoger uitgevallen doordat de sprekers én workshopleiders tijdens het symposium betaald werden. Dit is door het bestuur goedgekeurd aangezien het geld ten bate van kennisvergaring voor de leden is aangewend.
- Financieel jaarverslag goedgekeurd. Met dank aan de penningmeester.

4B. Goedkeuring jaarrekening door de kascommissie.

- De kascommissie heeft de jaarrekening goedgekeurd. Margreet Witsen-Elias leest de bevestiging namens de kascommissie.

4C. Benoeming nieuwe kascommissie.

- Margreet Witsen-Elias heeft twee jaar zitting gehad in de kascommissie en treedt nu af. Ruth Carasso biedt aan haar plaats in te nemen. Namens de vereniging spreekt het bestuur zijn dank uit tegenover Margreet en Ruth. Anja Blom zal nog een tweede jaar zitting hebben in de kascommissie.

5. Huishoudelijk reglement: artikel Redactie

- Frans Huijts geeft uitleg over het huishoudelijk reglement: het geldt als aanvulling op / uitwerking van de statuten. Door de ALV mag het huishoudelijk reglement gewijzigd, c.q. aangevuld worden. Zo hoeft niet steeds de notaris ingeschakeld te worden om de statuten te wijzigen.
- Margreet Witsen-Elias: ad 1) De ALV stelt het budget vast, niet het bestuur.
- José Lieshout: ad 3) De laatste regel zou geschrapt moeten worden. De ALV besluit punt 3) in A en B te scheiden en de laatste regel van 3) te schrappen.
- Eric van Grootel stelt voor om van Eindredactie/Bulletin een apart agendapunt te maken tijdens de ALV. Frans Huijts stelt voor om naast het jaarverslag van de secretaris en de penningmeester ook een redactieverlag te presenteren tijdens de ALV en toe te voegen aan punt 2): ...van het blad en hiervan verslag doet tijdens de ALV.

6A. Voordracht van Diane Hidding als bestuurslid en Cora Peeters als eindredacteur.

- Het bestuur draagt Diane Hidding voor als algemeen bestuurslid. Zij wordt bij acclamatie benoemd. Frans Huijts stelt voor de acclamatie per applaus uit te voeren. Diane zal zich gaan bezighouden met ledenwerving en de website.

- Voor aanvang van de vergadering is Cora Peeters door meer dan acht werkende leden voorgedragen als eindredacteur. Ook zij wordt per applaus bij acclamatie benoemd. Beide nieuwe bestuursleden nemen plaats achter de bestuurstafel.

6B. Aftreden van Frans Huijts als voorzitter.

- Frans Huijts doet zichzelf aftreden als voorzitter. Hij bedankt het bestuur en de leden voor het in hem gestelde vertrouwen. Roland Hangelbroek bedankt Frans namens het bestuur en de leden. Hij roemt Frans om zijn leidinggevende kwaliteiten. "Frans is een bruggenbouwer. Hij volgt nieuwe ontwikkelingen op de voet om ze vervolgens in de vereniging door te voeren. Eén van zijn grotere projecten was de naamswijziging van de vereniging. Wij respecteren zijn besluit om af te treden als voorzitter, maar zullen hem node missen." Roland overhandigt Frans een afscheidscadeau in de vorm van literatuur. Een bloemetje volgt op een later tijdstip: Frans moet meteen door naar een concert. Onder daverend applaus neemt Frans afscheid.
- Roland Hangelbroek: Het bestuur, en m.n. Frans Huijts, heeft zich het afgelopen jaar zeer veel moeite getroost een geschikte kandidaat te vinden voor het voorzitterschap. Dit is helaas tot op heden niet gelukt. Er is nu een probleem ontstaan, want het bestuur kan zonder voorzitter niet aan de in de statuten genoemde doelstellingen voldoen en zal vanaf nu 'demişioanair' zijn. Dit houdt in dat er geen begroting voor dit jaar wordt ingediend en dat er geen werkdagen en symposia worden georganiseerd. Alle zittende bestuursleden treden per direct af en stellen zich opnieuw verkiesbaar bij het aanstellen van een nieuwe voorzitter.
- Margreet Witsen-Elias: In het begin was er een vice-voorzitter die de taken van de voorzitter kon overnemen.
- Frans Huijts: Die is nu niet aangesteld, omdat het vice-voorzitterschap niet te combineren is met de andere functies. Ieder be-

Redactiereglement NVZ

stuurslid heeft nu een vastomlijnde taak.

- Roland Hangelbroek: Binnenkort komt het bestuur bijeen om zich te beraden over de ontstane situatie. Hierbij zullen ook de voorstellen van Elisabeth Cooymans aan de orde komen.
- Frans Huijts: het profiel van de nieuwe voorzitter is: Hoofdvakdocent zang (m/v) aan één van de conservatoria.
- Hetty Gehring vraagt of het bestuur de mogelijkheid overwogen heeft van bezoldiging.
- Roland Hangelbroek: ook dit zal in de komende bestuursvergadering behandeld worden.

7. Rondvraag.

- José Lieshout wil graag weten wat de reacties zijn op het nieuw vormgegeven Bulletin. Alle aanwezigen reageren uitermate positief. De nieuwe lay-out is prachtig en overzichtelijk. Ruth Carasso merkt op dat het Bulletin, gezien het aantal leden, steeds meer een verbindende factor wordt binnen de NVZ.
- Ria Bras wil graag reclamemateriaal uitleen voor Pevoc7. Dat kan na sluiting van de vergadering.
- Eric van Grootel heeft al 15 jaar geen ALV meer bijgewoond vanwege het langdradige karakter ervan. Hij complimenteert het bestuur met het goed gecoördineerde verloop van de vergadering en roept hierbij alle leden op de volgende keer aanwezig te zijn!
- Elise Keep sluit zich bij de vorige spreker aan. Zij vraagt zich af waarom er maar zo weinig leden aanwezig zijn terwijl er toch wezenlijke zaken behandeld worden. Zij stelt voor dat een ieder die de vergadering bijwoont de volgende keer collegae aanspoort mee te komen.

8. Sluiting.

- Roland Hangelbroek sluit de vergadering en bedankt allen voor hun inbreng.

1) Het Bulletin is het huisorgaan van de Nederlandse Vereniging van Zangpedagogen (NVZ).

De uitgave wordt financieel mogelijk gemaakt door het bestuur.

Het Bulletin verschijnt gemiddeld 3 maal per jaar. Het bestuur bepaalt wanneer het Bulletin uitkomt, gekoppeld aan belangrijke activiteiten. De eindredacteur start het proces op.

De omvang is vrij, behalve als dit financiële consequenties heeft.

De Algemene Ledenvergadering stelt jaarlijks het budget vast, de eindredacteur heeft hiervoor de eindverantwoordelijkheid.

2) Uit het bestuur wordt, in overleg met de redactie, een eindredacteur benoemd, die verantwoordelijk is voor de inhoud van het blad en hiervan verslag doet tijdens de ALV.

3) Van de redactie wordt verwacht dat zij zorgt voor relevante artikelen, berichten, verslagen, etc.

A) Mochten artikelen omstreden zijn of leden van de vereniging schaden, dan neemt de eindredacteur tevoren contact op met het bestuur omtrent plaatsing, waarna de voorzitter beslist over wel of niet plaatsen van de betreffende kopij. De eindredacteur heeft het recht om eventueel het betreffende artikel te plaatsen met de toevoeging: "onder verantwoordelijkheid van het bestuur".

B) Kopij, ingezonden door een van de leden der vereniging kan door de eindredacteur in overleg met de rest van de redactie worden geweigerd op grond van irrelevantie, gebrek aan plaatsruimte, te late inzending of povere kwaliteit.

4) Het aantal redactieleden is vrij te bepalen door de redactie. Nieuwe redactieleden worden eerst voorgedragen aan het bestuur, de benoeming is in overleg. Elk redactielid wordt benoemd voor een periode van maximaal drie jaar, met eventueel aansluitend een verlenging van diezelfde periode.

5) De eindredacteur is gehouden artikelen,

oproepen en berichten van het bestuur in het blad op te nemen. Betreffende bestuursleden melden tijdig of en wanneer zij kopij zullen leveren aan de eindredacteur. Deze mag kopij van het bestuur inhoudelijk niet wijzigen, over taalkundige wijzigingen beslist de eindredacteur.

6) De eindredacteur heeft direct contact met de vormgever en de drukker omtrent de vormgeving van het blad. Keuze van drukker en vormgever wordt gemaakt in overleg met het bestuur.

7) Eenmaal per jaar is er overleg tussen het voltallige bestuur, inclusief eindredacteur, en de redactie. De redactie dient met tenminste één lid vertegenwoordigd te zijn.

Westendorp, maart 2007

EVTS-reacties

Het schooljaar loopt ten einde, veel evenementen zijn al achter de rug als dit Bulletin bij u in de bus rolt. Twee nieuwtjes alvast voor de tweede helft van het volgende seizoen:

Van 20-28 april 2008 zal in Bytom (Silezië) het tweede Internationale Operaconcours plaatsvinden voor zangers t/m 30 jaar. De jury bestaat uit gerenommeerde zangers, zangpedagogen, dirigenten en muziekcritici uit verschillende landen. De prijzen variëren van 1000,- tot 8000,- dollar en diverse extra geldelijke prijzen en contracten. Momenteel is er nog geen website en e-mail adres voorhanden, maar die zullen binnenkort beschikbaar zijn. Wie nu alvast meer inlichtingen zou willen hebben, kan zich in verbinding stellen met de directeur van het concours: Karol Bula via karol.bula@neostrada.pl of met Maja Schermerhorn, jurylid, majaschermerhorn@hetnet.nl

In 2008 verhuist het Conservatorium van Amsterdam naar een nieuw gebouw aan het Oosterdokseiland. Op 16 mei heeft het gebouw zijn hoogste punt bereikt.

In het Bulletin van maart j.l. vroeg de redactie u te reageren op de Forum-stelling: het 'hebben' van een EVTS-level is tegenwoordig een voorwaarde voor het vinden van werk als zangdocent aan een instelling. Hieronder twee reacties (helaas zijn we door een computerstoring één reactie kwijtgeraakt, excuses..):

Erik Nelissen, docent zang aan de Vrije Akademie Delft:

Wat leuk dat het blad van de Nederlandse Vereniging van Zangpedagogen (waar ik zelf ook lid van ben) nu eens aandacht schenkt aan de directe werkvloer! Welnu, op de VAK waren (inmiddels zijn er ook alweer zangdocenten niet meer actief op de VAK) vier zangdocenten met EVTS-certificaat. Wij waren allemaal zo enthousiast over deze methode dat we inderdaad in advertenties zetten: "kennis van EVTS strekt tot aanbeveling" of iets van dien aard. Dit betekent in de praktijk dus niet dat mensen afgewezen worden wanneer ze het certificaat niet hebben, maar er vindt op die manier toch wel een zekere voorselectie plaats. Aangezien wij als zangdocen-

ten onderling veel contact hebben, en elkaar ook regelmatig lesgeven, is het m.i. wel handig dat "de neuzen dezelfde richting opstaan". Ik denk ook wel dat iedereen er zo'n beetje mee omgaat als ik: er worden EVTS-aspecten geïntegreerd in de lespraktijk, maar het is niet zo dat de hele methode als een zaligmakend pakket wordt aangeboden (ik geloof ook niet in één zaligmakende methode).

Antoinette Kouwenberg geeft zowel in Tilburg als in Alkmaar les aan het conservatorium, afdeling Muziektheater. Zij vertelt dat bij beide instituten de methode enthousiast in praktijk wordt gebracht en dat de docenten een level in de EVTS hebben. Ze zijn allemaal op cursus gegaan. In Rotterdam is het hebben van een level een voorwaarde om er les te geven op de afdeling Muziektheater. Voor wat betreft de opleiding klassieke zang is het, in ieder geval in Tilburg, geen voorwaarde, maar wel een meerwaarde.

Het ziet er dus naar uit dat je zonder EVTS inderdaad minder kans op een baan hebt, althans aan een conservatorium/muziektheateropleiding. Of we ons daar zorgen over moeten maken, dat hoort de redactie graag van u: redactie@zangpedagogen.nl

Wetens(w)aardigheidje

In een oude NRC (12 december vorig jaar) vonden we nog het volgende artikelje, geschreven door de wetenschapsredactie van die krant:

"Amateurmusici die aandachtig naar een melodie of een harmonie luisteren, gebruiken daarbij ook hersendelen die normaal gebruikt worden bij de voorbereiding van zingen, in het bijzonder de aansturing van de mondspieren. Dit blijkt uit onderzoek dat in het januarinummer van 'Brain and Cognition' wordt gepubliceerd. Het ging om analyserend luisteren, de musici moesten bepalen of een bepaald melodietje of een bepaalde harmonisering in één noot of één akkoord veranderd was. Als de musici zonder specifieke opdracht luisterden naar een melodie waren hun premotorische hersengebieden niet actief. Al eerder was gebleken dat bij zangers die zich muziek voorstellen deze vocale premotorische gebieden actief worden.

In dit nieuwe onderzoek waren de meeste deelnemers geen zangers, maar musici. Opvallend was verder dat de hersenactivatie bij de harmonie-opdracht bijna hetzelfde was als bij de melodie-analyse. Dat kan betekenen dat harmonie uit melodie is voortgekomen".

AANMELDINGSFORMULIER

Hierbij geef ik mij op als

- werkend lid gediplomeerd zangdocent € 45,- per jaar
studentenlid volgt opleiding tot zangdocent, € 25,- per jaar
begunstiger steunt NVZ met ten minste € 45,- per jaar

Naam _____ m/v

Voornaam _____

titel _____

geboortedatum _____

adres _____

postcode/plaats _____

tel/mob/fax _____

e.mail _____

Opleidingsinstituut: _____

s.v.p. omcirkelen
Afstudeerniveau   A   B   DM   UM   1e fase   2e fase   Bachelor   Master

Afstudeerdatum _____ Onderwijsbevoegdheid: ja   nee

Gespecialiseerd in: klassieke muziek   lichte muziek

Overige relevante opleidingen _____

Als werkend lid dient u een kopie bij te voegen van het document waaruit uw bevoegdheid blijkt.

Het lidmaatschap wordt aangegaan voor onbepaalde duur, afmeldingen uitsluitend schriftelijk bij de ledenadministratie vóór 1 december.

Ledenadministratie: NVZ/ Greet Woltjes, Zwolseweg 241, 7315 GK Apeldoorn
tel. 055.5336609 / e.mail: ledenadministratie@zangpedagogen.nl

Ik kom graag in aanmerking voor een korting van € 5,- op mijn bijdrage en machtig hierbij tot wederopzegging de NVZ tot automatische incasso van de contributie van bank/gironummer:.....

Datum

Handtekening

NB   Dit formulier uitprinten, invullen en opsturen naar de ledenadministratie NVZ.

welkom/wijzigingen

Als nieuwe leden heten wij welkom

Femke Hockx
Waranda 174
3705 ZN Zeist
06.24810278
info@femkehockx.nl

Kitty Jansen
Merelstraat 18
2352 VD Leiderdorp
071.5414840
kittyjansen@orange.nl

Ellen Pieterse
Berkelsingel 118
7201 BN Zutphen
0575.546777/06.28870492
ellen@vocalartist.org

Maurits Draijer
Weimarstraat 10
2562 GW Den Haag
06.18889134
Maurits_draijer@hotmail.com

Obbe de Roos
Gerritverboomstraat 40
3111 AA Schiedam
010.4261175
o.de.roos@kpnplanet.nl

Adreswijzigingen en overige correcties NVZ leden.

Bea Goethart
Tijdelijk adres:
Nieuwe Teertuine 3a
1013 LV Amsterdam
020.6259485
Bea.goethart@zonnet.nl

Dit is ongeveer 1 jaar, daarna
Adres:Hollandse Tuin 4
1013 DN Tuin 4
1013 DN Amsterdam

Coosje van Ramselaar
Kolkrijst 7
3828 EH Hoogland/Amersfoort
Per direct:
06.17094841
www.coosjevramselaar@hetnet.nl

Wij hebben gemerkt dat adresgegevens uit onze ledenlijst soms door derden gebruikt worden voor groepsmailings. Wij wijzen er nogmaals op dat het niet is toegestaan de ledenlijst door te geven aan derden, ook niet voor mailings die met ons vakgebied te maken hebben.

colofon

Samenstelling van het bestuur:

- *voorzitter*
vacant
- *secretaris*
Irma ten Brinke
Doetinchemseweg 233
7054 BG Westendorp
0315 298091
secretaris@zangpedagogen.nl
- *penningmeester*
Roland Hangelbroek
Borgesusstraat 43b
3038 TC Rotterdam
010 4525474
penningmeester@zangpedagogen.nl
- *lid*
Lieve Geuens
Willink van Collenstraat 64
3621 CN Breukelen
0346 252957
lievegeuens@planet.nl

- *lid*
Diane Hidding
Vioolstraat 1
6922 KH Duiven
- *ledenadministratie*
Greet Woltjes
Zwolseweg 241
7315 GK Apeldoorn
055 5336609
ledenadministratie@zangpedagogen.nl

- *ereleden*
Cora Canne Meijer
Margreet Witsen Elias
Ank Reinders
Maria Rondèl
Kay Jensma

- *Samenstelling van de redactie:*
Cora Peters, José Lieshout, Ineke van Doorn,
Evert Jan Nagtegaal, Margreet Witsen Elias,
Reina Waagenaar, Eugenie Ditewig.

- *drukkerij*
Multicopy Apeldoorn
- *vormgeving Bulletin*
Bi©e (Trix van Vugt), Utrecht

Contributie

De contributie van de Nederlandse Vereniging van Zangpedagogen bedraagt € 45,00 per jaar voor werkende leden en vrienden, en € 25,00 voor studenten. Aanmelding via de website www.zangpedagogen.nl of via de ledenadministratie. Het verenigingsjaar loopt gelijk met het kalenderjaar. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor onbepaalde duur; afmeldingen vóór 1 december, uitsluitend schriftelijk bij de ledenadministratie.

Kopij voor het volgende Bulletin (eind oktober) moet **uiterlijk 15 september 2007** per email gestuurd zijn naar redactie@zangpedagogen.nl. Foto's ter illustratie (min. 300 dpi) worden op prijs gesteld. Over plaatsing van een ingezonden bijdrage beslist de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te corrigeren en/of te redigeren. De NVZ aanvaardt geen aansprakelijkheid voor de inhoud van in het Bulletin geplaatste artikelen.

© 2007 auteursrechten voorbehouden, overname van artikelen slechts met toestemming van het bestuur van de NVZ.